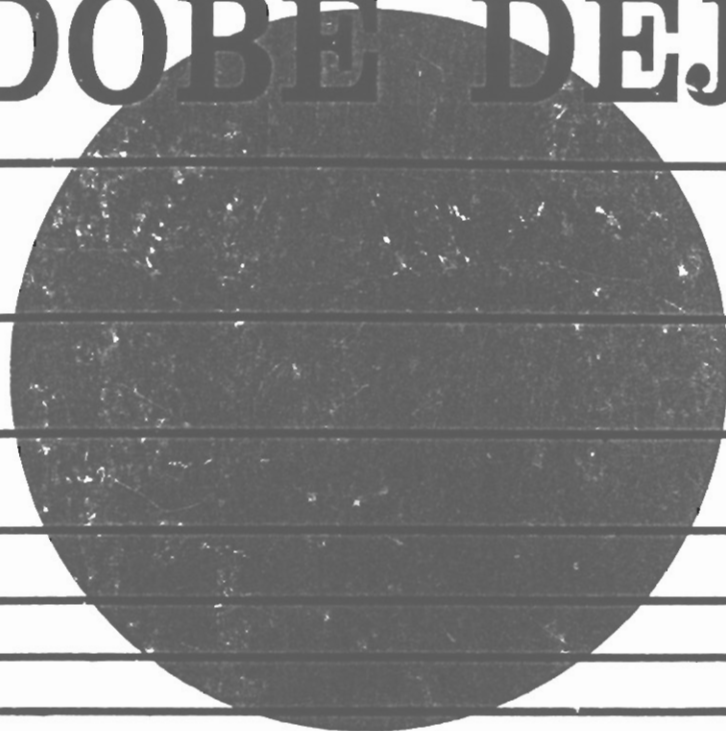

SOUDOBÉ DĚJINY

1/93

Na okraj legendy roku 1968

Jan Měchýř

Materiály a dokumenty vztahující se k roku 1968 uvádíme úvahou Jana Měchýře, která se zamýšlí nad smyslem klíčových událostí let 1968–69. S autorovými závěry budou jistě mnozí čtenáři souhlasit; jiní si ponechají své, odlišné názory. Redakce se těší, že obdrží a bude moci uveřejnit souhlasné i nesouhlasné reakce na Měchýřovu úvahu.

Proč k tomu došlo

Krise společenského systému v Československu, která se veřejně projevila během roku 1968, měla řadu příčin. Mimo jiné celkovou únavu společnosti z úmorných hospodářských i politických a kulturních poměrů. Ale působily i jiné skutečnosti.

Režim A. Novotného byl každému protivný, ale zároveň pozbyl despotických rysů, charakteristických pro Gottwaldovu dobu. Formálně se stále ještě nesmělo téměř nic, ale mohlo se skoro vše. Ve sféře umění, ale do značné míry i v oblasti společenských teorií. (Ekonom Ota Šik, popírající základní principy sovětské ekonomie, nebyl oběšen, nýbrž těšil se jen neoblibě konzervativců a nadále zůstal členem ÚV KSČ.) Jinak řečeno, režim porušil základní zákon zachování absolutismu – zákon nehybnosti.

Nedůvěra A. Novotného vůči Slovákům (dokonce urážlivé vystupování) spolu s anulováním zbytků svéprávnosti slovenských národních orgánů v takzvané socialistické ústavě z roku 1960 (likvidace sboru pověřenců, Slovenská národní rada snížena na úroveň překladatele pražských směrnic do slovenštiny) stmelily slovenskou komunistickou reprezentaci do jediného šiku, jehož šedou eminencí byl úhlavní nepřítel A. Novotného, dr. Gustáv Husák.

Krizová hospodářská situace podnítila osvícené ekonomy k revizi základních principů „socialistické“ (sovětské) ekonomiky, a jejich názory našly velký ohlas mezi praktiky (vedení podniků) i v širší veřejnosti.

Toporná kulturní politika popuzovala umělce, publicisty i vědeckou obec, tedy skupinu, která měla vliv ve sdělovacích prostředcích a již benevolence cenzury, která tehdy byla už značná, umožnila působit na smýšlení a jednání široké veřejnosti.

Neméně významnou roli hrál generační problém. Od roku 1945 či 1948 dorostla mladá generace komunistických aktivistů do věku, kdy si osobovala právo na nejvýznamnější místa ve straně i ve společnosti. Tito lidé měli zájem na uvolnění tuhého systému uvnitř

komunistické strany, na její „demokratizaci“. A nalézali podporu i mezi některými staršími čelnými funkcionáři (O. Šik, J. Smrkovský aj.), kteří z různých osobních či obecně prospěšných důvodů budovali potajmu „frakci“ čili komplot proti Antonínu Novotnému. A skoro celé mladé generaci byla veškerá stranická politika už jen k smíchu.

Kdy začalo „Pražské jaro“?

Pražské jaro začalo 27.–29. 6. 1967 čtvrtým sjezdem čs. spisovatelů, na němž komunist(!) Ludvík Vaculík poprvé v dějinách československého socialismu z oficiální tribuny oficiálního shromáždění prohlásil, že socialismus nesplnil nic z toho, co slíboval, a na otázku, zda socialismus má historické oprávnění v budoucnosti, odpověděl sám sobě: „nevím“. Podobně hovořili i jiní kacíři (P. Kohout, I. Klíma, J. Procházka, A. J. Liehm) – a nic se jim nestalo! Byli sice většinou vyloučeni ze strany, ale režim už neměl dost moci, aby je postihl existenčně. (Českým čtenářům se sluší připomenout, že své stránky vyloučeným spisovatelům tehdy otevřely slovenské kulturní časopisy.)

Sjezd spisovatelů, neúčinnost protiopatření, stále zjitřenější nálady ve veřejnosti, demonstrace studentů ze strahovských kolejí (30. října 1967) a její brutální potlačení i mnohé jiné svědčilo o tom, že novotnovský systém fakticky ztroskotal. Toho využili ve vedení strany všichni, kdo aspirovali na vyšší stranickou funkci, případně na jiný vzešup ve stranické hierarchii. V prosinci 1967 většina ústředního výboru KSČ usoudila, že A. Novotný by se měl vzdát funkce prvního tajemníka strany a ponechat si jen (tehdy bezvýznamný) úřad prezidenta. Definitivní řešení se však v časové tísní odložilo na leden.

Co se stalo v lednu 1968

A. Novotný se údajně na „vlastní žádost“ vzdal funkce prvního tajemníka KSČ a na jeho místo byl zvolen jakýsi v Čechách širší veřejnosti zcela neznámý Slovák. To bylo prakticky vše. Neexistovala žádná „linie Ledna“, neexistuje žádný „odkaz Ledna“! Takzvaná lednová politika je fikce. Poměrně velmi stručná oficiální zpráva to dokládá jasně. Obsahuje obligátní floskule o „naprosté jednotě a semknutosti“ ÚV KSČ a nový šéf strany, A. Dubček, zdůraznil „základní leninské principy politiky naší strany, její jednotu a věrnost marxismu-leninismu“. Proklamoval také „socialistické principy internacionalismu a...pevné sepětí se Sovětským svazem“. Nikde ani slova o zásadních rozporech a tím méně o některých velice kritických diskusních vystoupeních na plénu ÚV KSČ. Navíc se všichni účastníci onoho památného zasedání fakticky zavázali naprostou mlčenlivostí před veřejností. Ještě koncem března celá „linie Ledna“ spočívala v tom, že se měly důsledně a lépe plnit „závěry“, usnesení, směrnice XIII. sjezdu KSČ z roku 1966 – vesměs mnohomluvné a nereálné, neživotné.

Někteří z účastníků pléna však porušili mlčení (mj. J. Smrkovský a J. Borůvka) a situace využil i G. Husák, který sice členem ÚV nebyl, ale měl podrobné informace od svých věrných stoupenců. Nejrůznějšími kanály ovšem pronikly do veřejnosti základní informace, a tak se už během února aktivizovaly základní organizace strany. Odtud začala ostrá kritická palba, zaměřená především proti některým neblaze proslulým konzervativcům ve stranických orgánech všech stupňů.

Je nesporné, že takzvaný obrodný proces iniciovali výlučně komunisté. Širší, méně informovaná a skeptická veřejnost se zapojovala jen postupně, dělnictvo (odborníky)

opravdu významně až po srpnu, vesnice zůstala vesměs pasivní. To mělo řadu příčin. Především tu, že stalinský systém aplikovaný od roku 1948 v Československu rozbil veškeré struktury, které mohly být představitelem či nositelem nekomunistické opozice. K tomu přispívala i skutečnost, že široké lidové vrstvy byly a zůstaly ve sféře politického myšlení retardované – až negramotné, a zároveň se postupně v komunistickém systému adaptovaly. Životní styl (kulturní vzorce chování) vyjádřený sloganem „my předstíráme, že pracujeme, a vláda předstírá, že dostáváme mzdu“ měl své atraktivní stránky. Mimo jiné existenční – sice velmi nuznou, ale poklidnou – jistotu. V těchto vrstvách panovala trvalá antipatie ke komunistickým mocipánům, ale bylo naprosto vyloučeno, že by, na sklonku šedesátých let, mohla vyústit v jakoukoli násilnou vzpouru. A mylný je názor, že si většina občanů přála svržení socialismu a návrat ke kapitalismu.

Samotné „památné lednové plénum ÚV KSČ“ nebylo tedy zjevným historickým mezníkem, obratem v dějinách strany. Markantně výrazný zlom však nenalézáme ani později. Byly jím už vzpomenuté články Smrkovského, Borůvky a Husáka? Jistě i výroční schůze a okresní konference KSČ v únoru a počátkem března měly značný vliv na zrychlení společenského pohybu. Televize i rozhlas je popularizovaly a šířily jejich atmosféru. Ne-li přelomem, pak nesporně jeho potvrzením se stala velká shromáždění mládeže ve Slovanském domě a v takzvaném sjezdovém paláci v polovině března. Od začátku března však už vlnu kritiky nese většina sdělovacích prostředků a vedení KSČ se dostává do vleku událostí. Tuto skutečnost je však nutné vidět ze dvou zorných úhlů:

1. Vzdor teoretickým předpokladům morální autorita komunistické strany v očích veřejnosti vzrostla – nepochybně zásluhou osobnosti A. Dubčeka, který si svým vystupováním podmanil snad většinu národa (mj. to dokládá filmový týdeník z oslav Prvního máje 1968). Ale „lidským“ jazykem začali hovořit i jiní čelní představitelé strany. Č. Císař si získal důvěru mládeže, a studenti ho dokonce navrhovali na prezidentský úřad. Autoritu a sympatie veřejnosti si cyklem televizních pořadů získal O. Šik, přesto, či ve skutečnosti právě proto, že nesliboval pro nejbližší dobu nic dobrého a dokonce předpokládal určitou míru nezaměstnanosti.
2. I když KSČ ztrácela vedoucí úlohu (v starém slova smyslu), fakticky měla po celou dobu „obrodného procesu“ možnost okamžitě jej zastavit. Celý bezpečnostní aparát a statisícový aktiv Lidových milicí byl připraven na jediný pokyn „strany“, to znamená jejího šéfa, okamžitě obnovit pořádek.

Co se stalo „na jaře“

Především to, že lidé se přestali bát a naopak se začal bát (o svou existenci, budoucnost, skládání účtů) mocenský aparát. To se projevilo nerozhodností mocenských složek a větší aktivitou veřejnosti. Fakticky to však vedlo (pouze!) ke zrušení cenzury, k povolení svobodnějšího projevu slovem i písmem a k uplatnění práva shromažďovacího. Dočasně se trpělo i právo spolčovací, ale žádná nová organizace nedostala povolení k legální existenci, což pak po srpnu 1968 přineslo negativní důsledky. Takže podstatou onoho kdysi legendárního Pražského jara bylo pouze uplatnění dvou tří základních občanských práv, která zakotvila už sto let před tím ústava z prosince roku 1867.

Zároveň to ovšem znamenalo mnoho. Jak v dobrém, tak ve špatném. Především volnost slova znamenala volnost kritiky. Pod jejím náporom se musel A. Novotný 22. března vzdát

i funkce prezidenta a postupně museli abdikovat někteří ministři, vedoucí funkcionáři řady organizací a institucí – odborů, svazu mládeže, ale i komunističtí pověřenci ve vedeních ostatních politických stran i společenských organizací. Nesporným pozitivem tohoto procesu bylo, že odcházeli lidé naprosto neschopní, zkorumpovaná funkcionářská šlechta. Přirozeným průvodním jevem pak bylo, že na jejich místa přicházeli lidé mladší, schopnější, inteligentnější, ale vesměs ovšem také hledící více ke své kariéře než k zájmům společnosti. A všichni si přáli vytvořit „socialismus s lidskou tvář“ (jak to proklamoval A. Dubček), nicméně socialismus, a to takový, v němž by měli (získali) významné postavení. Obrodný proces byl nepochybně bojem relativně čestných proti absolutně zkorumpovaným, inteligentních proti hlupcům, mladých proti starším, ale v převážné většině, jak tomu v dobách společenských přeměn bývá, hlavně bojem o dobré postavení ve společenské struktuře.

Podobně jako komunisté i ti, kteří zakládali a obnovovali různé organizace, činili tak zejména z potřeby seberealizace – osudy státu, společnosti, lidí, byly jim jen výšním štítem. Opravdových idealistů bylo mezi nimi jen málo.

V souvislosti s tím nutno připomenout další legendu či zneužitou tradici. Na sklonku jara 1968 se ustavil Klub angažovaných nestraníků (KAN) a Klub 231 (K 231 – sdružení obětí vězňených a perzekvovaných na základě zákona 231/1948 Sb.z. a n.). Obě tyto organizace, ačkoli sdružovaly občany komunistickým režimem nejružnějším způsobem diskriminované, se vyslovily pro podporu nového, „dubčekovského“ kursu. (Militantní KAN ustavený po roce 1989 navazuje na tolerantní KAN z roku 1968, podporující reformistické křídlo KSČ, pouhou shodou názvu.) Podrobnější analýza pravděpodobně také potvrdí názor, že pokusy o obnovu sociální demokracie byly spíše avanturismem několika jedinců než výrazem touhy většiny jejich bývalých členů.

Akční program komunistické strany

Byl to nejvýznamnější, ale marný pokus KSČ potvrdit svou vedoucí úlohu. Za událostmi se opozdil nejméně o čtvrt roku, spíše však o dvanáct let. Roku 1956, po XX. sjezdu KSSS, by byl podobný dokument pravděpodobně vstoupil do dějin, v dubnu 1968 už prakticky nikoho neoslovil. Akční program koncipovali vesměs nejschopnější lidé v KSČ. Tím více ovšem vynikne, že ani oni nestáli na výši doby. Snad s výjimkou pasáže o ekonomice, kde se prosadila takzvaná Šikova (ovšem nikoli pouze jeho) koncepce samostatnosti podniků, plánu jen jako základní směrnice, nutnost konkurence, uplatnění zákonů *tržního* hospodářství! Ostatní pasáže (o nutnosti demokratizace společnosti a jiné jim podobné) už byly překonány vývojem událostí. Lidé nechtěli „demokratizaci“, chtěli demokracii. Je příznačné, že dokument byl připraven už v polovině února, ale vedení strany se jej neodvážilo zveřejnit před Brežněvovou návštěvou u příležitosti výročí oslav „únorového vítězství“ z roku 1948. Byl proto publikován až v dubnu, a to už bylo pozdě.

Dilema reformních komunistů.

Celý „obrodný proces“ nutno nazírat především jako boj o moc uvnitř vládnoucí strany a jako snahu arivistů v nestranické veřejnosti o prestižní, společenský vzestup, či aspoň uplatnění. Reforma společenského systému byla naprosto většině těchto lidí „ledna“ jen

prostředkem k seberealizaci, nikoli skutečným cílem. Tím se obrodný proces nijak nelišil od jiných převratných procesů v minulosti i současnosti. Objektivně však to byl pokus o hlubokou, tehdy nedozírnou reformu komunistického systému. A každý soudný člověk věděl, že za dané mezinárodní situace v sovětské sféře vlivu nic jiného než pouhá reforma není možné. Zároveň však vše stále záviselo na tom, jak se budou vyvíjet poměry v komunistické straně, jak vyřeší své vnitřní dilema.

Lidé, které „obroda“ vynesla k moci, se ocitli mezi dvěma mlýnskými kameny. Pokud by se pokusili společenskou aktivitu zbrzdit či dokonce zastavit (a to bylo od ledna až do srpna nejen kdykoli možné, ale dokonce snazší než se všeobecně soudilo), pak by se museli opět spojit s konzervativní – dočasně vyšachovanou – reprezentací novotnovského režimu. A protože vůči ní zůstávali v menšině, byli by dříve či později opět odstaveni. Museli se proto orientovat na radikální proudy společenského pohybu, jimž však nemohli konkurovat, protože sami byli jen velice umírněnými reformátory. Orientace na radikalizující síly vedla novou garnituru předáků do jejich područí, protože sami nemohli nic opravdu pozitivního nabídnout – jen socialismus s lidskou tvář. To sice tehdy znamenalo mnoho, ale mimo jiné trvajícím vedoucí úlohu KSČ, což se přirozeně nesrovnávalo s pojmem opravdové demokracie. Naprostá většina komunistických reformátorů nebyla schopna překročit svůj stín (zejména smířit se s myšlenkou na rovnoprávnost všech politických stran a na demokratické volby, které mohly komunisty zbavit jejich výsadního postavení).

Nejnázornějším dokladem tragikomických poměrů v komunistické straně a její marné snahy dostat se alespoň na úroveň problémů je usnesení ÚV KSČ publikované počátkem května 1968. Je to směsice vzájemně si odporujících tezí, nakupení nesmyslných frází, kde se hovoří o rovnoprávnosti nekomunistických politicky významných organizací a hned v další větě se akcentuje vedoucí úloha strany. Usnesení přiznává nekomunistickým organizacím právo hájit a prosazovat své koncepce a dělnictvu dokonce právo na stávkou, ale o několik odstavců dále se znovu zdůrazňuje, že vše, co není v souladu s linií strany, je nutno potírat. A to dokonce – další teze – i za použití mocenských prostředků. (Týž dojem ovšem získáme, pokud si přečteme kterýkoli jiný dokument KSČ publikovaný během celého osmašedesátého roku: číší z nich bezradnost a především neschopnost cokoli řešit.)

Intervence – její důvody

Vzhledem k tehdejší situaci k intervenci dojít muselo. Brežněvské vedení sice jakž-takž tolerovalo koncepci ekonomické reformy, ačkoli se celým svým duchem lišila od typu sovětského, ale bylo pro ně zcela nepřijatelné uvolnění svobody projevu a společenské aktivity.

(Přirozeně, důvodů, proč Moskva *musela* zjednat pořádek, bylo mnoho a sám o sobě žádný nebyl tím hlavním. Ale jejich souhrn byl pro sovětské vedení velmi pádný. Alespoň jeden příklad: v nejostřejším konfliktu mezi Brežněvem a Dubčekem, 25. srpna 1968 v Kremlu, vyčetl Brežněv Dubčekovi, že s ním, s Brežněvem, nekonzultoval své projevy a dokonce bez Brežněvova souhlasu prováděl kádrové změny v obsazení nejvyšších funkcí v KSČ i ve státních orgánech.)

Arbitrové sovětského socialismu samozřejmě věděli, že svoboda projevu, předpoklad občanské aktivity, představuje pro celý systém smrtelné nebezpečí. A tehdejší československá publicistika se jevila nejen Moskvě, ale i všem současníkům jako skutečně

bezbřehá svoboda, jíž se mnozí opájeli bez jakéhokoli užitku. (Zdánlivě kacířská teze, že hlavní podnět k intervenci zavládla neodpovědná, politicky neprozíravá část české žurnalistiky, by se měla posuzovat bez afektů a emocí.) Ale když tuto nespoutanost nazřeme z hlediska toho, jak se psalo po listopadu 1989, pak ji musíme posoudit jako velmi nevinnou. Je příznačné, že jako jeden z důkazů totálního ohrožení socialismu byl v řadě oficiálních dokumentů označen manifest (proklamace) „Dva tisíce slov“. Je to nesporně špičkové dílo politické publicistiky, které lze přiřadit k Palackého Dopisu do Frankfurtu, k zapomenutému článku F. Peroutky z března 1946 „Když spáče procitne“ nebo k fejetonu Karla Čapka „Proč nejsem komunistou“. Ale byly to jen pouhopouhé dva tisíce slov mezi tolika milióny jiných. A přece... Je třeba především tento dokument číst, vnímat jak je nejen prozíravý, ale zároveň i umírněný, abychom si uvědomili, co vše bylo pro neostalinský brežněvovský režim nepřijatelné.

Máme však právo připomenout, že než se brežněvovské vedení odhodlalo k intervenci, projevilo takovou míru dobré vůle, jaká byla v dějinách Sovětského svazu až do té doby naprosto nevídaná. Brežněv toleroval, že československá strana nepřijala výhrady vyslovené na schůzce v Drážďanech (23. 3.) a při návštěvě v Moskvě počátkem května, že se (byť s výmluvami) odvážila nepřijet na kobereček do Varšavy 14. a 15. 7. „Brežněvovci“ šli dokonce tak daleko, že k poslednímu pokusu o dohodu přijelo celé moskevské vedení jednat (29. 7.–1. 8. 68) do Československa – byť jen na jeho hranice, do Čierné nad Tisou, odkud vždy na noc jezdilo přespávat do své sovětské vlasti. A kladlo tvrdé podmínky, aniž by bylo schopno pochopit jediný argument. Traduje se nedoložený, ale podstatu sovětského stanoviska vystihující Brežněvův výrok „s vaší demokracií se neudržíte u moci ani půl roku“. Tehdy zřejmě slíbila československá strana vše, co si sovětské vedení přálo – nejen potlačení anarchie, ale možná i zřízení jakýchsi sběrných táborů pro nepřátele socialismu. Ale opět nesplnila nic z toho, co slíbila a co si brežněvovci přáli. Sovětský svaz a jeho věrní spojenci neměli jinou volbu než zakročit vojensky.

Osudná noc

Krátce před půlnocí 20. srpna se právě zasedající předsednictvo ÚV KSČ dozvědělo, že začala intervence spřátelených států.

Shodou okolností se stalo, že ti, kdo o intervenci věděli předem a chystali se převzít moc, byli v menšině. Tak většina předsednictva přijala ono známé svolání *proti* intervenci. Toto svolání, rozšířené a publikované v ranních hodinách všemi sdělovacími prostředky dodalo celonárodnímu odporu nejvyšší posvěcení a nesporně ovlivnilo celý následující týden. Už jeho první hodiny se projevily takovou mírou rezistence, že se pretendenti moci, připravované dělnicko-rolnické vlády, která měla dubčekovské vedení nejen svrhnout, ale podle sovětského vzoru exemplárně potrestat, neodvážili veřejně vystoupit. Zároveň však, všimněme si, v onom jistě památném svolání „Všemu lidu ČSSR“ z 21. 8. je pouze dvanáct opravdu historicky závažných slov: „...Předsednictvo ÚV KSČ považuje tento akt... za popření základních norem mezinárodního práva.“

Posoudíme to dnes jako příliš opatrné hodnocení či jako doklad toho, že vedení KSČ překročilo vlastní stín? Zatím vše nasvědčuje tomu prvnímu. Protože následným postojem se před dějinami zcela diskvalifikovalo.

V hodinách mezi půlnocí a svítáním 21. srpna 1968 nejmocnější představitelé lidu, strany a státu prokázali, že pro svou funkci nejsou kvalifikováni. Nikoli morálně, nikoli

osobní statečností, ale politicky. Setrvali totiž na svých místech až do příchodu okupantů a jejich nástroje, orgánů (nikdy se neustavivší) dělnicko-rolnické vlády. Dubček o tom ve svých pamětech říká, že byli připraveni nést svou odpovědnost. Jaká to osobní i národní tragédie... Komu se chtěli zodpovídat? Čekali, že přijde sám Brežněv, aby mu už posedmé vysvětlili, že to je jinak, než se obává? Byli to představitelé formálně suverenního státu. V onom předsednictvu, které poslušně vyčkávalo příchodu okupantů, seděli předseda vlády, předsedové parlamentu i Národní fronty – představitelé všech složek státní svrchovanosti. Ti všichni čekali až přijde někdo z Moskvy, aby mu vysvětlili, že se ničeho špatného nedopustili. Chovali se jako provinilí školáci, čekající na příchod pana řídícího.

Každý opravdový, zkušený politik by se byl v dané situaci uchýlil do bezpečí, do prostředí, odkud by mohl s okupantem jednat na určité důstojné úrovni, nikoli jako internovaný delikvent. (Jak známo Dubček, Kriegel, Smrkovský, Černík a Šimon byli ráno 21. 8. zatčeni a po několik dnů internováni.) Ještě slovo o „statečnosti“: Každý, kdo si dovede představit atmosféru následujících jednání v Kremlu, musí ocenit především postoj Františka Kriegla, ale i vzpurný projev A. Dubčeka v závěru jednání – o tom ještě později. Když byl vlečen do okupačního transportního letadla Oldřich Černík, v předtuše toho nejhoršího neprosil o milost, nýbrž volal – jak svědčí B. Šimon – „ubijte mě v rodné zemi“. (Jako málo „mužný“ výrok by to snad mohl označit jen ten, kdo sám nic podobného neprožil. A pouze už jen jako jeden z dalších dokladů tragikomičnosti celé tehdejší situace a vlastně jako jeden z nejpříznačnějších jejích rysů, lze dodat, že ve své rodné zemi to O. Černík nevolal svým rodným jazykem, ale řečí okupantů...)

Zvací dopis

Tak řečený zvací dopis,¹ dokument podepsaný několika vlivnými konzervativci žádajícími vojenský zásah, je také jednou z fikcí Srpna. Existuje řada písemných denunciací, individuálních i kolektivních, které lze posoudit jako volání o pomoc (i vojenskou). Ale žádný nemá právního účinku – mimo jiné z toho prostého důvodu, že supervelmoc, jíž býval Sovětský svaz, je nepozvatelná. Zvací dopis, tak usilovně hledaný, mohl být napsán pouze interventem a údajným zvatelům předložen k podpisu. To se (např. podle svědectví Z. Mlynáře) stalo až po vstupu vojsk, 21. srpna, ale tehdy se už nenašel potřebný počet náležitě autoritativních a hlavně dosti statečných signatářů. Dopis, který v červenci 1992 předal B. Jelcin V. Havlovi, považují za podvrh. Svědčí o tom např. poslední věta, která násilně, zbytečně zdůvodňuje, proč je psán rusky.

Moskevský protokol

Takzvaný Moskevský protokol je významný a pozoruhodný dokument, který by vyžadoval podrobný rozbor a seriózní zhodnocení. Zatím jen stručné poznámky.

Scénář sovětské intervence (vyzkoušený už v Maďarsku) předpokládal, že se v Československu ustaví prosovětská dělnicko-rolnická vláda. Ta měla především vyhlásit, že vojska Varšavské smlouvy přišla do Československa na její pozvání, a měla dubčekovce

1 O zvacím dopise podrobně pojednávají v rubrice Dokumenty František JANÁČEK a Marie MICHÁLKOVÁ *Příběh zvacího dopisu* (pozn. redakce)

internovat, případně nechat popravit – to podle okolností. Všichni pretendenti funkcí dělnicko-rolnické vlády se však zalekli celonárodního odporu a neodvážili se ani podepsat zvací dopis, natož ujmout se moci. Brežněvovci se ocitli vnitropoliticky i mezinárodně v nečekaně trapné a kritické situaci. Nezbylo jim, než pozvat k jednání oficiální představitele ČSSR. A to nejen prezidenta Svobodu s jeho doprovodným panoptikem (V. Biřák, Z. Mlynář, G. Husák, předseda socialistické strany a ministr bratr Kučera, a další jim podobní), ale i ty, které před tím internovali jako již zcela vyřízené politické nuly. Kdo však mohl být schopen uvědomit si, že to je přiznání politické porážky intervence? Navíc v československé delegaci měla převahu pátá kolona, stoupenci intervence (V. Biřák apod.), svou novou životní šanci si uvědomoval a podle toho také jednal G. Husák. Chabý odpor dubčekovců lámal i prezident Svoboda.² (O jeho roli v oněch dnech a hodinách, jakož i předtím a poté, nepanuje jednotný názor. S jistotou lze nicméně říci, že vstup svých bývalých bratrů ve zbrani nepovažoval za žádnou katastrofu. Ale dnes rozšířený názor, že generál Ludvík Svoboda byl agentem NKVD, je vulgární, nekvalifikovanou interpretací jeho vztahu ke špičkám sovětské moci. Opírá se především o paměti nekriticky zaujatého Golitha-Gorovského, které bez zásadní kritiky vydal v SRN dr. J. Mlynárik.)

Výsledkem jednání bylo podepsání „dohody“, protokolu, stanovícího československé straně podmínky, které musí splnit pro obnovení pořádku. S výjimkou Emila Háchy nepodepsal nikdy žádný český ani slovenský státník potupnější státní dokument. Nicméně kritiku Dubčekova postupu lze považovat za kvalifikovanou jen tehdy, přihlíží-li k poměru sil obou stran a k situaci sovětského vedení. I kdyby byla československá delegace jednotná a měla k dispozici informace o problémech interventů (byly zpřístupněny až po roce 1989), musela v zásadě přistoupit na všechny podmínky okupantů. Neboť Kreml neměl kam ustoupit. Za dané situace neměl jinou volbu než udržet svá vojska v Československu za každou cenu. Zkušenosti z Berlína (1953), z Maďarska (1956) a mnoho jiných nemohly nikoho nechat na pochybách, že masakr bezbranných obyvatel a deportace desítek tisíc lidí do sovětských koncentráků považuje sovětské vedení za zcela běžný prostředek k udržení své moci. Svým způsobem měl určité oprávnění emotivní projev generála Svobody na adresu dubčekovců, zdráhajících se podepsat: pořád jste jenom žvanili, teď máte, co jste chtěli, jako voják jsem viděl statisíce mrtvých, nedovolím, aby se to opakovalo v naší zemi...

Postupně se zlomili téměř všichni. Nepodepsal pouze František Kriegel, komunistabolševik až do morku kostí. Odmítl podepsat u vědomí, že si tím možná podpisuje ortel smrti (ovšem antisemitské vedení v Kremlu o podpis Žida ani nestálo). Avšak před závěrečným podpisem se vzchopil k naprosto nečekanému odporu i zdánlivě morálně a fyzicky zlomený Alexander Dubček. Svým koktavě trhaným, ale sugestivním způsobem vyčetl brežněvovcům vše, celé své osobní trauma, které prožil při intervenci a následné internaci. Rozlícený Brežněv nato zvou spočetl Dubčekovi všechny jeho hříchy (když jsi nastoupil do funkce ptal jsem se tě, koho chceš vyměnit v polbyru, ve vládě, řekni si, ale ty sis chtěl všechno dělat sám...). Po tomto konfliktu celá sovětská strana opustila jednací sál a teprve po dlouhém smířování mohlo jednání pokračovat. (Dubček mezitím dostal jakési injekce, neví se jaké, posléze podepsal i on.)

Konečně byl tedy 26. srpna onen osudný dokument všemi příslušnými činiteli podepsán. Československé straně ukládal, aby především prohlásila za neplatný mimo-

2 Viz následující článek (Antonín BENČÍK, *Ludvík Svoboda a srpen 1968*) – pozn. redakce

řádný, takzvaný XIV. sjezd KSČ, konaný druhý den po vstupu interventů. Dále aby ÚV KSČ „posoudil otázky *normalizace* (zde se poprvé objevil onen pojem ve svém osudovém významu), zejména „opatření ke zlepšení stranických a státních orgánů“ (typicky „partajní“ patajazyk, fráze, leč s velmi zlověstným obsahem) a „uvolnění z funkcí těch osob, jejichž další činnost by neodpovídala potřebám upevnění vedoucí úlohy dělnické třídy a komunistické strany...“. Měla se provést řada opatření směřujících k upevnění vlády „pracujících“(!), mimo jiné „ovládání sdělovacích prostředků s tím, aby plně sloužily věci socialismu“. Za tím účelem budou provedena „nutná kádrová opatření“. Zároveň „představitelé KSČ... nedopustí odstranění z funkcí nebo dokonce represálie(!) proti těm (kdo) ... bojovali za upevnění pozic socialismu, proti antikomunistickým silám...“. Československá strana se „ohradí“ proti projednávání otázky ČSSR v OSN.

Pro charakteristiku a pochopení situace považuji za nejpostatnější předposlední, čtrnáctý bod takzvaného Moskevského protokolu, který stanovil, že obsah jednání i Protokol *zůstanou v tajnosti*. Jinak řečeno českoslovenští reformisté si museli naplivat do tváře a nesměli říci, že tak činí na příkaz okupantů, nýbrž měli povinnost tvářit se, jako by jednali z vlastní vůle. Byla to osvědčená stalinská metoda, jeden z charakteristických objevů a nástrojů bolševického systému. Zároveň však sovětská strana velkomyslně připustila v protokolu pasáž, že její „vojska se nebudou vměšovat do vnitřních záležitostí ČSSR“. Jakmile pomine „hrozba“ (míní se ovšem ohrožení) socialismu, bude „proveden po etapách odchod spojeneckých vojsk...“. Rovněž tak, zejména zásluhou A. Dubčeka, není v protokolu takzvaný obrodný proces označen jako kontrarevoluce.

Dnes už je ovšem obtížné pochopit, jaký to byl úspěch, stejně tak jako dnešní generaci nic neříká pasáž, že se československé straně přiznává právo pokračovat v linii Ledna a květnového pléna ÚV KSČ. Už bylo řečeno, že žádná „linie Ledna“ neexistovala a že usnesení takzvaného květnového ÚV KSČ je směsicí vzájemně si odporujících frází. Ale při jejich výkladu bylo možno vycházet nikoli z pasáží o nutnosti potlačit v případě potřeby antisocialistické síly i násilným způsobem, ale také z tvrzení, že Akční program KSČ z dubna 1968 je základem politiky komunistické strany. Tak řečený Moskevský protokol poskytoval československé straně poměrně značný manévrovací prostor.

Ta jej však nedokázala využít...

Možnosti(?)

Jen zdánlivě skončilo Pražské jaro v srpnu 1968, fakticky skončilo v dubnu 1969. A teprve v létě a na podzim 1969 a zejména během následujících let spálil mráz všechny „výhonky“ Pražského jara. Ale nepřicházel pouze z „Kremlu“. Vpravdě nezastupitelná byla při tom úloha „Bratislavy“, přesně řečeno bezohledný a cynický postup nejúspěšnějšího posrpnového arivisty, nového vůdce Komunistické strany Slovenska, Gustáva Husáka.

Jistě lze doložit, že dubčekovci nezvládli situaci mezi lednem a srpnem 1968 a definitivně ztroskotali po srpnu. Tato teze však sama o sobě nepostačuje postihnout tehdejší skutečnost. V souvislosti s ní je třeba položit otázku základní: bylo možné „něco“ zachránit v podmínkách sovětské okupace? A co?

Zde na prvním místě a především musíme mít na paměti to, co roku 1968 bylo mimo jakoukoli diskusi: že SSSR „přežije rok 1984“ (R. Medvědév) a že i do třetího tisíciletí vstoupí jako supervelmoc, jejíž zájmová sféra zůstane „na věčné časy“ nedotknutelná. Československé poměry se proto musely utvářet výlučně v rámci této sféry. Co

se v jejím rámci mohlo utvářet tak, aby se v ní dalo žít? V žádném případě to nemohly být významnější svobody politické. Je však pravděpodobné, že by byla sovětská strana připustila určitou míru kulturní svobody. Není vyloučeno, že by byla připustila experiment oné vzpomenuté „třetí cesty“. Zajisté pouze tehdy, pokud by se předstíralo, že je to „leninská cesta“ – cosi na způsob NEPu (koncepce jakéhosi tržního hospodářství, schválená Leninem na počátku 20. let). To vše by bylo ovšem předpokládalo promyšlený postup všech takzvaných reformistů, což se ukázalo být nad jejich síly.

V prvních dnech okupace se sešla většina delegátů zvolených pro XIV. sjezd KSČ a prohlásila své jednání za řádný sjezd. (Zde připomeňme, že pravděpodobně tím se stala „strana“ či její reprezentativní orgán poprvé a naposledy v dějinách tou skutečnou „vedoucí silou“ v pravém a dobrém slova smyslu. Byl jen proto, že k tomu měla *technické* možnosti – organizační aparát, ale i zkušené organizátory, prostě to, co neměla tehdy žádná jiná strana, hnutí, organizace. Tím by však neměla být znevážena historická úloha sjezdu a jeho delegátů.) Takzvaný vysočanský sjezd požadoval, aby se přední představitelé strany a státu (internovaní interventy) vrátili do svých funkcí. Pod tlakem událostí k tomu sovětská strana přivolila. Je velice pravděpodobné, že vysočanský sjezd zachránil internovaným dubčekovcům životy. Přinejmenším oni sami to tak po návratu několikrát zdůraznili. Ale Moskevský protokol jim na prvním místě ukládal, aby prohlásili vysočanský sjezd za neplatný. Tehdy za ně jejich morální dilema vyřešil Husák na sjezdu slovenských komunistů: XIV. sjezd nemůže být čtrnáctým sjezdem KSČ, protože se jej nezúčastnila většina slovenských delegátů.

(O absurdnosti a tragikomičnosti tehdejší situace svědčí i tato anekdota: G. Husák byl vysočanským sjezdem zvolen do předsednictva ÚV KSČ, ale toto zvolení manifestálně odmítl – jako nový první tajemník KSS se totiž stal členem předsednictva ÚV KSČ automaticky.)

Je pravda, že se dubčekovci pokusili v rámci možností čelit sovětskému diktátu. Zneuznali sice vysočanský sjezd, ale do ÚV KSČ bylo kooptováno asi 80 jeho delegátů, vesměs stoupenců obrodného procesu. Ustavil se užší výkonný výbor předsednictva strany, v němž měli rovněž převahu přívrženci reformu. Reformisté se pokusili konstituovat vedle „autonomní“ Komunistické strany Slovenska také jakousi komunistickou stranu českých zemí – či spíše a hlavně její ústřední výbor a jeho předsednictvo, v němž měly mít převahu „progresivní“ síly. Tento záměr se nezdařil. Podařilo se nakonec ustavit jen „Byro pro řízení stranické práce v českých zemích“, které však rychle ovládli stoupcí intervence a totalitních forem vlády.

Dodnes nedocenené možnosti pro zachování ústavnosti, a dokonce pro realizaci takzvané Šikovy ekonomické reformy se nabízely na půdě České národní rady. Nakonec i v této instituci relativně slušní a někdy dokonce i stateční lidé kapitulovali. Podřídili se „realitě“ a stranické disciplíně, jednomu z oněch magických zaklínadel, posvátných principů komunistického hnutí, které každého svého člena činilo nevolníkem hrstky vůdců. Nejen v České národní radě, ale ve všech institucích se opakovala stejná situace: ti čestní či alespoň dosti prozíraví (Z. Mlynář) z politického života odešli při prvním vážném rozhodování, další se řídili vírou, že politika je umění možného a šli až na samu hranici cti (Z. Jičínský); jiní ji překročili, ale přece jen ne dost žádoucím způsobem a byli postupně odkopnuti (Č. Císař, A. Dubček, O. Černík).

Stručně lze říci, že jakýkoli pokus o zachování (znovu připomínám: v principu fiktivní) „linie Ledna“ byl jen pokusem o řešení kvadratury kruhu a ve své podstatě byl odsouzen ke krachu. Především byl limitován, předem odsouzen k neúspěchu proto, že

i ti nejprogresivnější stoupenci lednové politiky stáli před vlastní psychicky nepřekročitelnou bariérou: socialismus je nejlepším reálně myslitelným společenským zřízením, budovatelem socialismu je komunistická strana a vzdor nesčetným chybám sovětského systému zůstává Sovětský svaz „první zemí socialismu“. (Pro ilustraci: Dubček dokonce po 21. srpnu netrpěl ani v okruhu svých nejbližších spolupracovníků vtipy na Sovětský svaz a jeho představitele.)

A tak politika, či spíše postup dubčekovců po 21. srpnu je řetězcem paradoxů někdy jen tragikomických, nejednou však osudových. Při srpnových jednáních v Kremlu, kdy jim hrozilo opravdu reálné nebezpečí, že budou postaveni před popravčí četou, dokázali do Moskevského protokolu prosadit pasáž, že po „normalizaci“ poměrů intervenční vojska odejdou. Ale po návratu do svých stranických a státních funkcí prosadili v parlamentu smlouvu o „dočasném“, časově fakticky nijak neomezeném, pouze na blahovůli okupantů závislém termínu pobytu cizích vojsk na československém území.

Než vyslovíme konečný soud, musíme však připomenout, že tím největším nepřítelem a likvidátorem alespoň částečně snesitelných poměrů nebyl ani „Kreml“, a zprvu ani Gustáv Husák, ale militantní komunisté, krajní internacionalisté, fanatici, pro něž se vžil název Čechie.

Čechie

Pod hlavičkou Svazu československo-sovětského přátelství se 9. října 1968 sešla v libeňské restauraci Čechie hrstka posledních věrných. Iniciátorem byl „libeňský dělník“, starý, ale zneuznaný komunista Jodas (odtud tehdy příznačně – ve smyslu Jodas=Jidáš – byli čechisté nazýváni také jodasovci). Hlavní referát měl bývalý a pak opět budoucí člen vedení strany, Antonín Kapek. S projevem vystoupil i představitel okupační armády plukovník Korolenko, který plénum oslovil „Vážení kolaboranti...“ (Ze záznamu nelze zjistit, zda smysl onoho slova nechápal či zda to byl sovětsky bodrý žert – je však zaznamenán následující bouřlivý potlesk.) Shromáždění formálně neustavilo žádné organizace, ale položilo základ k systematickým stykům kolaborantů s představiteli okupační moci a správy.

Čechie je označení pro sektu fanatických vyznavačů oprávněnosti intervence. Dnes už upadli v zapomnění, ačkoli právě oni měli největší podíl na „krizové situaci“ po srpnu a vytvořili předpoklady pro nástup G. Husáka do čela strany – i když (a to je jeden z nejzajímavějších paradoxů oné doby) v jejich očích zůstával již jednou trestaným a jen omylem rehabilitovaným nepřítelem strany. Naopak Husák po svém nástupu k moci likvidoval nejen všechny „pravicové oportunisty“, ale zároveň, sice nenápadně ale důsledně, „odstavil“ (ovšem na výnosná místa) i většinu čechistů.

Jodasovci či čechisté denuncovali sovětským okupantům jakékoli počiny dubčekovců na všech úrovních společenské struktury – ve vedení strany i v základních organizacích, ve všech společenských institucích, v tisku atd. atd. Okupační správa měla tedy neustále k dispozici dostatek argumentů o tom, že se neplní Moskevský protokol.

Čechisté ovládli i Byro pro řízení stranické práce v českých zemích a postupně z něho učinili orgán, který provedl ve straně radikální čistku: bylo vyloučeno skoro půl miliónu komunistů z české části KSČ (asi 45 %). A Byro, opírající se o podporu okupantů, chránilo Čechii. Tak se ruka k ruce vinula.

Zprvu se jodasovci setkávali se všeobecným opovržením. Svůj první časopis, nazvaný po leninském vzoru *Jiskra*, museli vydávat jako cyklostilovaný „samizdat“. (Z hle-

diska platných stanov KSČ to byla „frakční činnost“ a zakládala důvod k vyloučení ze strany – toho se ovšem dubčekovci neodvážili.) Teprve v lednu 1969 se jim podařilo založit oficiální časopis *Tribuna*, ale ani tehdy jeho první číslo nemohlo ještě dlouho vyjít, protože žádná tiskárna nebyla ochotna tento morální škvár vytisknout. Ale odpor se, zprvu sice jen po zrníčkách nicméně nezadržitelně hroutil. Všude se objevovali „realisté“, kteří volili údajně menší zlo a ustupovali nestoudným požadavkům „internacionalistů“, „zdravému jádru strany“.

A tak nikoli „Moskva“, nikoli „Bratislava“, nýbrž „Libeň“ byla tou konečnou příčinou ztroskotání jakýchkoli nadějí na snesitelné uspořádání společenského života ve stínu sovětských tanků. Jinak řečeno: nikoli cizí okupanti, ale sami „Češi a Slováci“, ve skutečnosti ovšem pravověrní komunisté splnili svou „internacionální povinnost“. Toto „zdravé jádro strany“ (jodasovci, Čechie či jak již je nazveme) znemožnilo dubčekovcům jejich záměr, z určitého hlediska jistě málo důstojný, ale vzhledem k tehdejším poměrům jediné reálně možný: postupovat tak, „aby se vlk nažral a koza zůstala celá“ (snad je v tomto případě tato formulace přípustná).

Řada skutečností (mimo jiné probouzející se aktivita dělnictva, odborů) nasvědčovala tomu, že jsou reálné šance vytvořit v rámci možností snesitelný způsob života – nejsnesitelnější ze všech takzvaně socialistických zemí. Tyto šance nezmařila okupační armáda. Je to opět další paradox: sovětská strana dodržela pasáž Moskevského protokolu o tom, že se sovětská armáda nebude vměšovat do vnitřních záležitostí ČSSR. Dalšího vojenského vměšování totiž nebylo třeba. Mohutné lidové demonstrace při prvním výročí Srpná nepotlačovala sovětská armáda, nýbrž Lidové milice, přirozeně i policie a pohříchu i naše lidová armáda. Normalizaci poměrů v souladu s přáním okupantů si Češi a Slováci zařídili vlastními silami. A skutečným přelomem, začátkem konce všem nadějím nebyla srpnová intervence spřátelených armád, nýbrž duben 1969.

Osudný duben

Už období mezi srpnem a dubnem bylo obdobím počínajícího morálního rozkladu společnosti. Zklamali nejen vůdci, svou politickou nezralost projevila většina národa; upnula se k několika osobnostem, které v jejich očích symbolizovaly zbytky naděje: Svoboda, Dubček, Smrkovský, Černík. Pro „lid“ představovali jakési „Pruty Svatoplukovy“. V lednu 1969 se tři z nich uvolili vydat z tohoto fascis Josefa Smrkovského, který dosud zastával ústavní funkci předsedy parlamentu. (Jeho odstoupení si přála sovětská strana a prosadil je G. Husák s odůvodněním, že tato funkce za dané situace náleží Slovákům.)

Opravdová, snad lze říci osudová symbolika vydání jednoho z předních „mužů jara“ nespočívá v tom, že pro uklidnění moře tři „kormidelníci“ svrhli čtvrtého, „Jonáše“ – Smrkovského do chřtánu velryby. Takové taktické kroky by za jiné situace mohly svědčit ve prospěch aktérů. Podstatné je však to, že Smrkovský se sám podvolil. Odmítl dokonce podporu odborů, dělnictva, které bylo ochotno vstoupit do stávk, aby prosadilo jeho setrvání v dosavadní funkci. Osobně byl J. Smrkovský člověk mimořádně statečný. Prokázal to v pražském povstání roku 1945, v gottwaldovsko-stalinském vězení i při jiných příležitostech. Nikdy se však nezbavil onoho strašného okovu, víry, že je nutno sloužit straně a socialismu. Jako upřímný komunista se podřídil příkazům strany a přání Moskvě. Podobně jednali i mnozí jiní.

Do dějin a k dokreslení politické úrovně českého národa patří i události, jimiž vyvrcholil celkový společenský stres. Nebylo to tragické gesto sebeobětování dvou mla-

dých Čechů, Palacha a Zajíce. Nikoli! Byly to dva góly, které dali hokejisté ČSSR sovětské sborné na mistrovství světa. Tato směšná nicotnost se stala zástupným problémem, který vyvedl národ do ulic. To poskytlo okupantům záminkou k ultimátu: buď bude zjednáán pořádek, nebo zasáhne okupační armáda. Nelze vyloučit, že to byla jen planá výhrůžka, kterou navíc zveličili a využili husákovci. Nicméně výhrůžka nebyla nereálná a bylo celkem pochopitelné, že na zasedání ÚV KSČ 17. dubna 1969 většina delegátů soudila, že Dubček na svou roli nestačí a že má být nahrazen. Volba padla logicky na Gustáva Husáka. Tím skončilo definitivně „Pražské jaro“ a začala éra takzvané normalizace.

Paradoxy „Dubna“

Pravděpodobně nikdo nepopře, že v dějinách československého komunismu byla padesátá léta obdobím nejzruďnějším a léta sedmdesátá a osmdesátá nejstupidnějším. A zároveň nejparadoxnějším. Připomeňme tu jen některé z nejabsurdnějších skutečností.

V povědomí pamětníků splývá komunistický systém v jeden celek, a tak si dosud nikdo nepovšiml toho, komu vlastně svěřila okupační správa rozhodující výkonnou moc. Nebyli to „muži srpna“, ti kteří se dožadovali intervence a dokonce ji organizačně zajišťovali (Šalgovič, Hoffmann) či slibovali politickou a ideologickou podporu (Biřák, Indra, Jakeš a další). Okupační systém svěřil normalizaci jednomu z *hlavních protagonistů* („mužů“) *Ledna*, G. Husákovci. A také po mnoho dalších let nejvýznamnější funkce obsazovala Moskva lidmi, kteří její intervenci ani nežádali, ani nepodporovali. Jen příklad: Štrougal, Kempný a další v srpnu 1968 podpisovali dokumenty *proti* intervencím. Brežněv nikdy neodpustil svým potenciálním spojencům, že se v srpnu neodvážili kodifikovat oprávněnost intervence, zaštitit ji svou autoritou dělnicko-rolnické vlády, že ho fakticky zradili, nechali na holičkách. Svěřil jim proto jen funkci jakýchsi rudých komisařů, dohlížitelů nad husákovci. Teprve velký reformátor, autor glasnosti a perestrojky Gorbačov dal při své návštěvě Prahy roku 1987 oněm „mužům srpna“ a jejich nohsledům zelenou a dovolil jim sesadit Husáka, Štrougala i některé další z jejich pozic.

A ještě jeden z mnoha námětů, které se nabízejí k úvaze. V uplynulých dvaceti letech se často kladla otázka: proč ten či onen, který tak aktivně vystupoval v obrodném procesu, se ocitl na výsluní procesu normalizačního. Ano, to je právě to, co považují za doklad teze, že „nikoli srpen, nýbrž duben“ rozhodl o osudu společnosti na víc než dvacet let. Rozhodovalo totiž to, kdo a jak podpořil G.Husáka při jeho nástupu k moci v dubnu 1969 a bezprostředně poté. Pokud tak učinil, byl amnestován ze všech obrodných hříchů. Až na malé výjimky mohl každý prohlásit, že byl pomýlen, a tím si zachovat či dokonce zlepšit své stranické a společenské postavení. Většina bývalých statečných obrodářů tu zaklínací formuli vyslovila. Ty ostatní čekala diskriminace a perzekuce.

Po srpnové intervenci podobnová normalizace dodala pojmu „osmašedesátý“ další dimenzi. Také proto zůstal dodnes aktuálním problémem.